

ИЛАРИОН РУВАРАЦ О ПРВОЈ ШТАМПАРИЈИ У ЦРНОЈ ГОРИ

1.

Један европски образован усамљеник, изнад свега храбар човек, бескомпромисни научник, а калуђер, чак архимандрит, што је било и најнеобичније у његовом случају, у зрелим годинама свога научног рада, уклањао је немилосрдно, пре сто година, из објективне историје заблуде и неистине о сеобама и грофу Ђорђу Бранковићу, као и легенде и митове о издајама Вукашина Мрњавчевића и Вука Бранковића. Био је један од оних научника који је био више него убеђен да је и најнеповољнија истина боља и вреднија од свих најлепших лажи, заблуда и илузија. Реч је дабогме о Илариону Руварцу. А зна се, тежег и одговорнијег посла у српској историографији када се она престојавала од слушкиње незнања и заблуда до беспопштедног критичког судије наоружаног знањима и заслепљеног истинама, пре њега није нико ни умео, ни могао, да се прихвати.

Иларион Руварац се пре једног века нашао у прилици у каквим је пре њега био још само Вук Караџић када је реализовао своје језичке и правописне реформе. На једној страни били су он и оно мало визионара који су му веровали, а на другој, била је већина која није ни желела ни хтела оно што јој је он нудио. Било јој је лакше са илузијама. Лако није било касније ни Руварцу ни његовим противницима. Па ипак, чини се, њему је било неупоредиво теже.

У живот је Иларион Руварац пошао са мајчином поруком: „Не лажи и не подлагуј синко”. И држао се мајчиног завета. О томе његовом држању писао је пре осам деценија Никола Радојчић:

„Док није радио на науци и служио својим животом истини, дотле се је могао чинити оригиналан, смешан, али кад је почео радити на народној повесници у јединој тежњи да нађе и каже српском народу истину о његовој прошлости, онда је тај његов култ истини постао опаснији - он више није био оригиналан човек него опасан.”¹

¹ Никола Радојчић, *Руварчева тежња за истином*. - *Бранково коло*, год. XV, Бр. 16, у Срем. Карловцима, 16. (29) априла 1909, 243.

Никола Радојчић је још лепо и тачно приметио:

„И. Руварац као да се журио да за свога живота уклони из српске историографије све оне легенде које је веровао да онемогућују научност писања српске историје и ометају здрав духовни развитак српске нације, о коме је он фанатично веровао да мора почивати на истини. Био је начисто с тиме да његов пут и начин службе српском народу није једини, можда ни најбољи, али да за њега нема избора, него да мора поступати онако како је поступао.“²

Знао је Иларион Руварац добро да „рушитељи устаљених неистина и укоренењених заблуда нигде нису драги“³ али је још боље знао да оно „што се не да и не може примити за истиниту чињеницу, и чему не можеш да верујеш“ то „мораш као неистинито и невероватно казивање да одбациш“⁴. Разликовао је добро легенду од историје, па је, на пример, о биографу св. Саве, Доментијану, написао:

„Доментијан је писао *Житије св. Саве* по причању и казивању - и он је у простој безазлености својој мислио да ће угодити Богу [. . .] ако угоднику Божјем, светитељу Сави, припише и оно што он није учинио.“⁵

Руварац је добро разликовао историчаре књижевности од историчара опште и националне историје, па је о пријатељу Ватрославу Јагићу написао:

„Јагић није прави и критички историк, или ако је историк, то је само литерарни историк.“⁶

Онакав какав је био, Иларион Руварац није могао да заобиђе ни проблеме цетињске штампариије из 1493-6. године.

Штампане србуље знао је Иларион Руварац добро, као што је добро знао и рукописне. О штампаним србуљским књигама знао је добро и библиографије и нарочито користио радове Павела Јозефа Шафарика и Ивана Прокофјевича Каратајева. Те старе књиге наводио је и често и поуздано.⁷

2.

Прилика да се Иларион Руварац јави о цетињској штампариији нашла се, по свој прилици, почетком марта 1893, пошто су новосадски *Браник* 4.(16.) марта и *Застава* 5.(17.) марта пренели текст *Четиристогодишњица ободске штампариије* из 9. броја *Гласа Црногорца* од 27. фебруара којим је званично најављено обележавање јубилеја прве ћириличке штампариије у Црној Гори и на јужнословенском простору.

Изазов није био никако мали, и Руварац није могао да му се одупре, тим пре што је у тексту додата и напомена у којој је речено:

² Никола Радојчић, *Критика радова Илариона Руварца - Споменица Илариону Руварцу*, Нови Сад 1955, 113.

³ Никола Радојчић, *О историскоме методу Илариона Руварца - Споменица Илариону Руварцу*, Нови Сад 1955, 67.

⁴ Иларион Руварац, *Одломак из написане пре 1891. расправе о главним моментима о животу св. Саве првог српског архиепископа. - Летопис Матице српске*. књ. 208, Нови Сад, свеска IV за год. 1901. 18.

⁵ Исто, 20.

⁶ Исто, 34.

⁷ Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампариијама и књигама XV, XVI и XVII столећа*. Прва књига. *Мних Макарије от Чернија Гори*. - Цетинје, 1988, бр. 158, 179, 248, 179, 313, 324, 351, 421.

„Што у најновије доба тврди архимандрит Иларијон Руварац, славни наш историчар, да је ова штампарија била на Цетињу, а не на Ободу, као што су досадашњи ученици писали, и као што је предање у народу, то се овако даде протумачити и измирити: штампарија је била прије на Ободу, па кашње пренесена на Цетиње; или је даље остала на Ободу, који није ни два сата удаљен од Цетиња, гдје је у митрополији калуђер приређивао књиге за штампу.“⁸

По томе што *Застава* није пренела напомену, а *Браник* ју је пренео држим да је Руварац информацију о прослави јубилеја прочитао у *Бранику*, који му је и иначе био ближи од оновремене *Заставе*.

У најави прославе речено је да се „навршује четири стотине година црквеној књизи *Октоиху*, што је штампано на Ободу (подвукао Л.Ч.) повеленијем господина ми Ђурђа Црнојевића аз худи раб свештено инок Макарије“⁹, а мало даље и да је учени Шафарик већ одавно примјетио да се види на словима да нијесу у ободском *Октоиху* први пут употребљена што би ваљало да значи „да је ова штампарија коју годину прије прорадила и да ју је Иван Црнојевић набавио [...] у Италији год. 1481 [...], те се још надао, да ће не само уздржати Зету него је и проширити“¹⁰. Не треба сумњати, било је то и сувише за једног Илариона Руварца.

Званични Одбор за прославу упутио је 1. марта 1893. *Проглас* који је објављен у *Гласу Црногорца* 6. марта. У *Прогласу* је речено:

„Бранећи пошљедње остатке српске државе против силне азијатске поплаве, зетски господари Црнојевићи преносе своју престоницу на Цетиње под Ловћен-планину и од најприје оснивају манастир (1484.године) [...] и у исто вријеме, ставши тврдо на камен вјере, подигну штампарију из које почеше излазити црквене књиге [...]

По времену дакле, то је књига из једне од најстаријих и како неки казују из најстарије штампарије ћирилским словима (јер се првом за сада још рачуна најстаријом она у Кракови 1491.г.)“¹¹

Обавештавајући о прослави, Одбор је указао да ће по вољи господара, краља Николе, прослава „тако знаменитог догађаја“ бити организована „према својим скромним средствима, а по народном обичају.“ Црна Гора ће „отворити на те свечане дане своју кућу са хљебом и сољу гостима из свих крајева српства и словенства, као и свакоме другоме инородноме пријатељу своме“, позивајући их да „би по својим симпатијама према овоме културноме догађају жељели учествовати у тој прослави с нама заједно“ (подвукао Л.Ч.).

Одзива на прославу јавило се одмах можда и више него што су на Цетињу и могли пожелети. Једва је било српских новина које нису пренели позив из Црне Горе, а лепог одзива било је и у хрватској и руској штампи.

Поздрављајући јубилеј, штампа је, као што је одувек чинила, обавештавала о нашој најстаријој ћириличкој штампарији држећи се информација из Црне Горе. У неким од тих написа неспретно је преношено Шафариково мишљење о томе да је штампарија била на Цетињу као доказ да је била на Ободу. Нетачно интерпретирано Шафариково мишљење да је пре *Псалтира* било штампање на Цетињу, пренето је на *Октоих*, на је потом то толи-

⁸ Четири сто годишњица ободске штампарије. - Глас Црногорца, год. XXII, бр. 9, на Цетињу, у суботу 27. фебруара 1893, 1. - Прештампано у: *Прославна споменица четирисотогодишњице ободске штампарије*. - Цетиње 1895, 2.

⁹ *Прославна споменица*, 1.

¹⁰ Исто, 10.

¹¹ Исто, 4.

ко преувеличано да је бележено како је штампарија била и прва ћириличка штампарија уопште. Само у загребачком *Србобрану* није поменуто Обод као место у коме је била лоцирана штампарија. Биће да је то било сасвим случајно, јер у томе тексту стоји и ово: „У српској земљи пак основана је прва штампарска радња ћирилицом већ 1483, али она је прва у читавом словенству, јер у Пољској штампаше прву такву књигу истом 1491 [...], а у Русији још касније - 1493. год.”¹² Могућно је да је оно о Русији груба или преписивачка, или штампарска, грешка, јер је штампање онде започето више од педесет година касније. Но и без тога тај текст је учинио више лошег него доброг.

Колико су написи о јубилеју цетињске штампарије из 1493-6. били и произвољни најбоље показује пример текста објављен у кикиндском *Банашиницу*. И у том је тексту забележено да је штампарија била на Ободу, али је у њему „укратко изнета историја о проналаску штампе” с лепим намерама и лошим резултатом. Онде је речено да је Гутенберг дошао на идеју „да слова изреже од дрвета свако за себе, а не на плоче; па слова да буду једнако велика - онда да се лако поређају једно уз друго и поцрне.” То дабогме није све што је напамет овде написано, али је, ипак, потребно рећи да се међу земљама са најранијим штампаријама не помињу Чешка (1468) и Мађарска (1474) што су у Кикинди могли да знају, а нису знали.¹³

Занимљиво је рећи да је и тада земунско-београдски *Јавор* преносећи писање из 9. броја *Гласа Црногорца* забележио „како је штампан *Октоих* у ободској штампарији.”¹⁴ У *Јавору* је, међутим, у белешци о прослави на Цетињу, у двоброју 11-12. од 16. јула написано:

„Историчари се не слажу у томе је ли ова штампарија била на Ободу или на Цетињу; али то је сасвим споредно питање које је данас тешко и расправити, јер на књизи нема места. Главни је то да је 1493. године или у једном или у другом месту штампана прва српска књига.”¹⁵

У непотписаном, пак, уводнику посвећеном јубилеју штампарије, *Слава и хвала*, у листу се не помиње ни Обод ни Цетиње као место штампања *Октоиха* из 1493-4. године.¹⁶ Коначно у оном броју *Јавора* написао је Милан Ђ. Милићевић:

„Два места - Обод и Цетиње - оба у Црној Гори, оба наблизо један другом, помињу се као прва у којима се та нова вештина први пут јавила међу Србима.”

А онда је додао:

„Г. Архимандрит И. Руварац у *Гласу* XI Срп. Краљ. Академије готово срдито доказује да прва штампарија није била на Ободу него на Цетињу.”¹⁷

Уочи прославе, и новосадска *Застава* је поздравила јубилеј и поменула дилему о месту где је била штампарија. О томе је онде написано:

¹² Исто, 6.

¹³ Исто, 10-11.

¹⁴ Аноним: (-9. бр. *Гласа Црногорца* јавља: „Ове године навршује се четири стотине године одкако је штампан *Октоих* у ободској штампарији...). - *Јавор*, Год. XXII, бр. 3. Земун-Београд, 1. март 1893, 104.

¹⁵ Аноним: (Сада када се навршило четири стотине година од прве српске штампарије...). - *Јавор*, Год. XXII, бр. 11. и 12. Земун-Београд, 16. јула 1893, 388.

¹⁶ Аноним, *Слава и хвала*. - *Јавор*, Год. XXII, Бр. 11. и 12, Земун-Београд, 16. јула 1893, 329.

¹⁷ М. Ђ. Милићевић, *Старе српске штампарије*. - *Јавор*, Год. XXII, 11. и 12, Земун-Београд, 16. јула 1893, 358.

„Биће дакле да је Ђурђе Црнојевић штампарију своју набавио у Млещима и сместио је на Ободу (па после пренео на Цетиње) или одмах баш на Цетињу, у манастир куд се преселио и митрополит зетски Вавила. Да је пак штампарија била на Ободу, потврђује се то и данас, јер у околини тамошњој *ископавају* људи чешће *слова ћирилска и друге утвари штампарске* (подвукао Ј.Ч.). Уосталом, питање то распрвио је, како смо чули, познати наш, вредни - како га проф. Сандић назива - крупни ситничар, архимандрит Руварац, и скорим ће та расправа и на свет изаћи.“¹⁸

Од друштава је, чини се, само Књижевничко-уметничка заједница у Београду пожелела да обележи јубилеј прве наше штампарије у Црној Гори. У Заједници се

„на једном од својих последњих састанака [...] повела реч о прослави четиристогодишњице ободске штампарије. Како ће Заједница прославити ову успомену још није дефинитивно утврђено али је сада решено да Заједница штампа к њ и г у с п о м е н и ц у. За израду ове споменице одређени су Љуба Ковачевић, Димитрије Руварац, Љуб. Стојановић, Андра Гавриловић и Дан. А.Живалевић, а редакција споменице поверена је г М.Ђ. Милићевићу. Према овоме г Љуб. Стојановић написаће историјски преглед старих српских штампарија, гг Љуб. Ковачевић и Димитрије Руварац историјски преглед српских штампарија средњег доба, а гг Гавриловић и Живалевић развитак српских штампарија од отварања Државне штампарије у Србији.“¹⁹

Од припремања споменице Заједница је одустала „пошто је цетињски одбор“, као што је јавио *Глас Црногорца*, „решио да приреди споменицу о прослави“. Заједница је, ипак, најавила да ће о својој слави, дану преноса моштију св. Саве из Трнова у Милешеву, 6/18. маја, прославити „спомен на четиристогодишњицу ободске штампарије. Те ће вечери бити присутнима гостима изложена прва књига штампана у ободској штампарији, а председник Заједнице г М.Ђ. Милићевић држаће кратак пригодни говор“.²¹ Тиме Заједница није имала намеру да „предухитри свечаности“ на Цетињу, напротив, желела је „да у неку руку припреми српска срца и да их загреје, да што усрдније поздраве и учествују на ободској свечаности.“ Одлучено је стога да Заједница упути и позив цетињском одбору да учествује на слави. „Одбор је ово писмо узео на знање и са захвалношћу и опуномоћио председништво да на дан славе брзојавом одговори“ у Београд. Телеграмом је у Београд јављено:

„Веома захвални на братском сјећању честитамо вашу славу. Нека би ова душевна заједница, данас дјелом манифестирана, тако напредовала на срећу српства.“²²

Заједница је 6/18. маја, о слави, обележила ободски јубилеј „у чију је успомену г. Милићевић прочитао своју беседу *Старе српске штампарије*. У њој су напоменута сва места у којима су штампане старе српске књиге и које су књиге штампане у којој штампарији.“²³

¹⁸ Аноним, *Српске славе у Црној Гори*. Застава, Год. XXVIII, Бр. 109. Нови Сад, у недељу 18. јула 1893, 3.

¹⁹ Аноним: (На једном од својих последњих састанака Књижевничко-уметничке заједнице повела се реч о прослави четиристогодишњице ободске штампарије...). - *Јавор*. Год. XXII, Бр. 4. и 5, Земун-Београд, 28. марта 1893, 160.

²⁰ Аноним: (Књижевничко-уметничка задруга). - *Јавор*, Год. XXII, Бр. 8, Земун-Београд, 16. маја 1893, 263.

²¹ (Књижевничко-уметничка Заједница). - *Јавор*, Год. XXII, Бр. 7, Земун-Београд, 1. маја 1893, 223.

²² М.Ђ. Милићевић, *Старе српске штампарије*. Предавање. - *Прославна споменица четиристогодишњице ободске штампарије*, Цетиње 1895, 55.

²³ В. напомену 20.

Милан Ђ. Милићевић, тада управник београдске Народне библиотеке, није на слави прочитао „кратак пригодни говор” него свој преглед рада србуљских штампарија. Тај рад објавио је у *Јавору* (18. 358-363), а одатле је штампан и „посебице” за „Спомен четиристогодишњице прве српске штампарије 13, 14, 15, 16. и 17. јула 1893. и то цијело издање послано [...] да се раздијели о прослави, што је Одбор и учинио.”²⁴

Сем Милана Ђ. Милићевића још један члан Књижевничко-уметничке заједнице припремио је текст за неиздату споменицу. Димитрије Руварац је, наиме, написао преглед: *Штампарије за Србе у XVIII веку*. Да се напише тај текст били су одређени Љуба Ковачевић, професор Кр. војне академије у Београду, и Димитрије Руварац. Томе позиву се „одазвао и написао” текст Димитрије Руварац, који је уместо у споменици текст објавио у *Јавору*.²⁵

Део текстова о којима је напред било речи објављен је у времену док је Иларион Руварац писао своју расправу о цетињској штампарији, а део је објављен у време штампања његовог рада. Да ли је Руварац што од тих текстова прочитао, нема познатих података, али ако је нешто од њих и прочитао није на њих реаговано ни када је писао своју расправу нити касније.

3.

„По одлуци Прославног одбора” Павле Аполоновић Ровински написао је за јубилеј прве штампарије у Црној Гори књижицу *Ободска штампарија на Ријечи Црнојевића у Црној Гори и њен значај на словенском југу*, коју је издао „и гостима о прослави дијелио” Прославни одбор на Цетињу.

Без кључних архивских података и без „најпоузданијег податка” о месту где је штампана прва књига у Црној Гори на књизи, Ровински је закључио да је *Октоих* завршен 1493, а да је на *Псалтиру* забележено поред године када је завршен 1495. и да је то било „на Цетињу”, по чему су неки закључивали да су и све друге црногорске инкунабуле штампане онде, а онда је додао:

„Ипак, таквог мјеста не казује нам на Цетињу ни историја, ни народно предање; док на Ободском граду има једно мјесто на коме се и сад познају трагови некаквог четвртастог здања, по народном предању управо штампарије. Оно је у старо доба, доба црногорске самовоље, служило као *папдурница* [...]. Али народно предање, које су поглавито усвојиле и владике и уопште свештенство црногорско, једнако држало је да је то била штампарија. Да ли се налазило што у старо доба што би свједочило да је ту била штампарија - непознато је, али од оног доба, како је тамо основна школа (први пут за владике Петра II), дакле сво већ више од 50 година, ученици те школе вазда су налазили на томе управ мјесту слова и уметке међу њима, које су и употребљавали за штампу. И данас има на Ријечи младића који казују како су налазили та слова; и садашњи учитељ ријечки М. Ђурић тврди да су његови ученици налазили слова, слагали од њих ријечи, везивали узicom и, замочивши у мастило, или надимивши, штампали на својим заданицама. Неки се сјећају, како су купили тијех слова цијеле шаке и понекад их топили на ватри. Ми исти видјели смо их у надзорника основних школа Ст. Чутурица, који је био прије десет година у Црној Гори. Види се да је то све просуто било по површини земље, те је мало по мало покупљено [...]. Зато у потоне вријеме већ се не налази ништа, и узалудно је било предузети нарочито за истра-

²⁴ Као напомена 22, 55.

²⁵ Димитрије Руварац, *Штампарије за Србе у XVIII веку*. - *Јавор*, Год. XXII, Бр. 9, Земун-Београд, 1. јуна 1893, 283.

живање. Ми смо раскопали само мјесто гдје се налазило то здање у углу црквене оградe, која се нашла на једну окомиту стијену, само што се врло мали простор пружа иза садање црквене оградe, која се нашла на једну окомиту стијену, са јужне стране као тријемчић. У тој огради, треба примјетити, налази се и гробље, које је тек скоро пренесено на друго мјесто.

Ово се здање налазило на површини земље, те су зидови порушени до темеља, који се ипак познаје свуда гдје га није покрио зид новије црквене оградe; зато није потребе било дубље копати, него само обиљежити основицу зида. Ми се, ипак, нијесмо на томе уставили, него смо копали дубље. Ту смо нашли здање, зидови којег су дјеломице озидани од туфа и окартани. Озгор је покривено било сводом такође од туфа, наравно да је сад сав порушен. Под је набијен од пијеска са клаком (бетон). Улаз је у овај подрум био само озгор, од њега су се сачувала четири камена, који су сачињавали отвор у своду. Цијело ово здање у једном правцу дуго је 5 м и 88 см а у другом 3 м и 76 см. Дубљина од пода до почетка свода 1 м 47 см.

Кад се избацивала отуд земља, озгор ништа нијесмо налазили осим људскијех костију у гробовима новијег постанка, а дубље комаде клачарде (карте) разне боје, које су се добро сачували. Ова клачарда, иако је нађена дубоко, али је она пала озгор и припадала је горњем здању, јер је подрум без прозора, без врата, те ту нема мјеста бојадисању.

Остаци клачарде доказују да је здање коме је она припадала била изнутра раскошно украшено. Рашта је могао служити подрум, ми не знамо; а да није он направљен много прије за какву другу цијелу? И тако ми имамо здање које је било лијепо украшено и око њега су просута била слова, чега не налазимо на Цетињу нити игдје на другом мјесту. Овдје, дакле, некад штампале су се књиге, а кад, ако не за вријеме Црнојевића, од којег и имамо књиге? Датиране су те књиге на Цетињу услед тога што се у то вријеме налазила ту већ престоница куће која је владала; а то је био обичај и у другјем мјестима.²⁶

Иларион Руварац није могао читати књижицу Ровинског док је писао своју расправу, па није ни могао полемисати са њим. А питао би га одмах зашто је бележио да је штампање прве књиге у Црној Гори завршено 1493, и зашто је онај јубилеј био 1893, када је по ономе што је забележено у *Октоиху* морао бити 1894. године. У поговору је, наиме, јасно речено да је *Октоих* завршен 7002, а од Христовог рођења тисућу 494 (1494) 4. јануара. Како је грегоријански календар уведен октобра 1582. за онај 4. јануар није било потребно додавати ништа да би се добило време по новом календару. Четврти јануар је дан пред Крстовдан (5. јануар), два дана пред Богојављење (6. јануар) и три дана пред св. Јована (7. јануар) када калуђери нигде, па ни на Цетињу, нису радили. Онај датум 4. јануар односи се најпре на дан завршетка слагања последњих редова књиге. После тога долазило је још коректура и отискивање табака. Када су завршени ти послови не зна се. Било је то свакако после 8. јануара 1494. године. По рачунању у овом веку то је тек после 21. јануара. Ако се, дакле, не може рећи када је тачно завршено отискивање књиге, потом и савијање листова, онда се бар може рећи да је то било најраније крајем јануара 1494. а никако 1493. године.

Иларион Руварац би приметио да је Павле Ровински био археолог и да му археолошка истраживања нису била страна. Замерио би му што је повјеровао да су слова прве штампарије налажена на Ободу пре 1893, да су била „просута [...] по површини земље” и да су ђаци „купили тијех слова цијеле

²⁶ П.А.Ровински, *Ободска штампарија и њен значај на словенском југу*, Цетиње 1893, 35-7.

шаке". И запитао би како је археолог то могао да поверује, како је било могућно да се после четири века налазе толика слова по површини земље. Нигде на свету нису налажена слова онако како се причало на Ободу, а зашто су баш била онде тешко би ко могао да одговори. Ђорђе Сп. Радојичић указао је да је Љуба Пенадовић 1878. у писмима са Цетиња помињао слова на Ободу. Радојичић је још забележио да су слова налазили и у Подгорици и запитао се зашто су „губљена и код Подгорице и на Ободу, а само нису на Цетињу”, а нико се „није похвалио да је на Цетињу нашао ма и једно једино словце. А за Цетиње је једино сигурно да је на њему била штампарија.”²⁷

Обим подрума који је Ровински ископао на Ободу био је тек нешто већи од 22 м², а висина мања од 1,5 м што ће рећи да ни површина одаје изнад подрума није могла бити већа. Радни простор у таквој просторији могао је бити и још мањи, бар за 4 м² за пролаз у подрум и евентуално на спрат, па није могао бити већи од 18 м². У такав простор није могла стати штампарија, полице и кутије за слова, бар једна преса, простор за одштампане табаке и 8 радника, што би значило да је на једног радника долазило 2,5 м² радног простора. Ако се томе дода да је осам радника могло да ради бар на две пресе у тој згради није било места за штампарију, чак ако је имала и спрат, па имала 36 м² радног простора. У оном ниском подруму могло је једино бити места за резерве хартије, боје и део материјала који се није свакодневно употребљавао.

Иларион Руварац би замерио Ровинском и на томе што је олако прешао о проблему костију у ниском подруму и гробљу око њега, јер би они пре могли бити доказ да је ту могла бити црквица са криптом нег о зграда за штампарију. Али Ровински није тражио црквицу.

Темељи које је Ровински видео као остатке зграде штампарије нису то били никако. Ако је штампарија и била на Ободу, била је на другом месту, а њу није открио ни Ровински нити било ко до данас.

Неприхватљиво би Руварацу било и мишљење Ровинског да је Ђурађ Црнојевић живео на Цетињу, а да је штампарија била на Ободу. Да би било тако ваљало би доказати да је Макарије био из Зете, а он се писао из Црне Горе, као што би ваљало доказати да су господар Црне Горе и зетски митрополит били из Црне Горе, а писали се из Зете. То већ никоме не би успело.

4.

За разлику од Милана Ђ. Милићевића и Павла Ровинског, који су о старим штампаријама србуљских књига писали по задатку, позиву Прославног одбора за обележавање јубилеја јавили су се сами Ватрослав Јагић и Иларион Руварац. Била су њих двојица, сваки на свој начин, и најпозванији да о првој ћириличној штампарији на јужнословенском тлу кажу своју, најодговорнију и поуздану реч. Ниједан од њих није могао оманути, и није омануо.

Свој прилог објавио је Ватрослав Јагић у 146. броју Wiener Zeitunga, очигледно с намером да на јубилеј и штампарију скрене пажњу шире од

²⁷ Ђорђе Сп. Радојичић, *Слова са Обода. - Историски записи*, Књига V, свеска 1, Цетиње, јануар-март 1950, 25.

словенског простора.²⁸ То како је упознао тај свет о цетињском јубилеју је беспрекорно, ако је и писано за новине, па стога и краће него што би се очекивало.

Јагић, дабогме, не греша и тачно бележи да је прва књига на Цетињу штампана 1493-4, односно да је завршена 4. јануара 1494. године. И он помиње народну традицију о Ободу као месту у коме је била штампарија, али је држао да су „сви ови подаци недокази” и истиче да се у србуљским инкунабулама „нигде не спомиње Обод, али се зато у *Псалтиру* [...], штампаном год. 1495. изричито спомиње Цетиње”. Јагић је био наклоњен мишљењу да је „Црногорац, калуђер Макарије” био кључна личност штампарије. Сасвим уверљиво, он је у Ђурђу видео човека „који је сносио трошкове који су [били] скопчани са овим подухватом.” О ономе ко је „саставио форме”, Макарију, Јагић је држао да „то место не бих од речи до речи схватио, него [...] да се ту подразумева његов налог да се слова начине”. И он је био убеђен да је „Макарије из Црне Горе [...] у Млещима изучио техничку страну овога подухвата”, јер је онде „било више Југословена [...] који су ту као штампари делали.” Речи из говора да је Макарије „својеручно радио” (рукоделисао) на књизи, Јагић је схватио тако да је

„Макарије, као искусан човек, тек код куће, на Цетињу изрезао из дрвета слова и вињете за дело. За доказ да је та радња заиста на Цетињу изведена сведочи још један појав, наиме тај, што *Псалтир* од г. 1495, поред све идентичности слова са словима у првом делу, опажамо веће богатство и разноликост у словима, сем тога [има] више нових слова којих нема у *Октоиху*. Тешко је помислити да су ова слова накнадно донесена била из Млетака на Цетиње.”

И Јагић је држао да су на Цетињу штампане три књиге, *Октоих*, *Псалтир* и *Требник*. Знао је да је од *Октоиха* сачувано више примерака, а један примерак у царској библиотеци у Бечу јамачно је послужио и њему да годину дана касније објави изврсну студију о првој цетињској црквеној књизи из 1493-4. године.

За разлику од Милана Ђ. Милићевића и Павла Ровинског, Јагић није посебно помињао потоње ћириличке књиге на словенском југу. Знао је добро да је то други проблем и да га ваља видети у другачијем облику, и по томе је био за поштовање.

Изврсни Јагићев текст у бечким новинама проблематичан је само у делу о „рукоделисању” слова. Две врсте слова *p*, један из ћириличке, а други из латиничке традиције доказ су да су слова донета из венецијанских словоливница. Случај иницијала, заставица и графичких илустрација је, међутим, сложенији. По моди и по томе што су делом ван византијске и домаће традиције они су пре доказ о венецијанском него о цетињском пореклу. Иларион Руварац, срећом не би приметрио тај проблем, а о Јагићевом прилогу у бечким новинама говорио би само с похвалама.

5.

Најкритичкије о цетињској штампарији у години јубилеја, 1893, писао је Иларион Руварац. Он, срећом, није умео да се уздржи у оној прилици

²⁸ Ватрослав Јагић, *Die erste südslawische Typographie in 15. Jahrhundert. - Wiener Zeitung* No. 146, 1893, 2-3. - Превод, Јован Радонић: *Прва југословенска штампарија у XV веку. Стражилово, Год VI, Бр. 27, Нови Сад, 4. јула 1893, 429.* као и другде. У *Прославној споменици 1895, 67-71.* В. и Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа.* Прва књига... Бр. 234.

и није могао да бар не потражи неке од истина до којих се могло доћи и које су морале да се уважавају. Био је, као и увек, уверен да кад неко,

„хоће да пише о старим данима, јуначима и историјским лицима и догађајима, као на пр. историју Зете и Црне Горе за време војвода зетски од Црнојева племена (1444-1496) тај треба да располаже добром грађом, добрим материјалом; а добра грађа за повесну зграду налази се само у списима, писмима и записима, који потичу од самих лица којих се повест хоће да представи, или од њихових савременика, или бар од блиских савечних људи, који су кадри сазнати и записати истину - а не у причама и скаскама, којих у неких народа живу и с колена на колена се предају, ките, изврћу и кваре. И покрај оне добре грађе треба да повесник старог времена има здрав ум и науком и другим искуством извежбан разум да може и у оној доброј грађи распознавати и разлучити чисто злато од људских примеса.“²⁹

Руварац није имао много поузданих података о штампарији на Цетињу, јер ње није било и нема је ни данас. Он опет није могао, а није ни хтео да прихвата традицију, које такође нема. Коначно, он је, као и увек, ризиковао да говори само о ономе што је знао, што је у овом случају значило само о књигама за које су поуздано знали Шафарик и Каратајев, а то је једна мање него што их је бележио Јагић. Није веровао да је штампан *Требник*, који је бележио Јагић, а ни он није хтео да дозволи могућност да је штампана и друга књига *Октоиха* (Петогласник).

Зачудо, Иларион Руварац није расправљао о години јубилеја. Он бележи тачан дан када је књига завршена у слагачници и ту стаје.³⁰ Можда је држао да је јубилеј могућно обележити и у години штампања, а не завршетка књига.

Не помињући јубилеј, Руварац је одмах започео расправу о месту у коме је била штампарија. О томе је писао годину дана раније у цетињској *Просвјети*:

„У Црквеним књигама штампаним повељењем господара Ђурђа Црнојевића у Црној Гори и на *Цетињу*, а не на *Ободу*, као што се од митрополита првог Петра Петровића (в. *Грлицу* за г. 1835. стр. 61. и 64) до Дучића (*Орлић* III, 42) и Стојана Новаковића (*Историја српске књижевности*, Београд 1871, стр. 117 и *С археолошке изложбе у Кијеву*, 1874. стр. 8) пише и говори.“³¹

И 1893. писао је о томе једино како је могао. Држао се јединог поузданог податка који је постојао и који је још увек једини и најпоузданији, то је онај из поговора у *Псалтиру* из 1495. где стоји да је штампан на Цетињу. Он не сумња у поговор, чак и не дозвољава да се сумња у њега. Како нема других података о месту где је била штампарија, њему је податак из *Псалтира* тим драгоценији. Он зна да су тај проблем решавали и Шафарик³², Кухарски³³, Каратајев, Миклошић и Јагић³⁴, али и да је Вук бележио да је штампарија била на *Ободу*³⁵, као што су тако држали и Сима Милутиновић Сарај-

²⁹ Иларион Руварац, *О цетињској штампарији пре четири стотине година - Глас СКА XL, Београд 1893, 30-1.*

³⁰ Исто, 3-4.

³¹ Иларион Руварац, *Владике зетске и црногорске. - Просвјета*, Год. I, св. 1. Цетиње, 1. новембар 1893, 16-7.

³² Ил. Руварац, *О цетињској штампарији*, 4.

³³ Исто, 9-10.

³⁴ Исто, 5.

³⁵ Исто, 6-7.

лија, Медаковић, Милаковић, Нићифор Дучић³⁶ и још неки. Могао је међу њих убројати и Емила Чакру, али га је, биће, превидео.³⁷

Руварац не верује у предање и о томе каже:

„Какво предање? и може ли бити каквог предања у народу о штампарији у Црној Гори која је радила пре 400 година? И да ли вреди што оно, ако збиља има у народу каквога таквога причања о штампарији и штампаним књигама црковним? И које је то предање у народу црногорском и како гласи оно?“³⁸

Последње питање је од битних. Предање се може некако и протумачити, у то додуше Руварац не верује, али оно мора постојати. О штампарији на Ободу нема забележеног предања до данас. То што неко може да покаже место и да каже како је баш ту била штампарија то и није предање, тим пре што је мало вероватно да се о штампарији црквених књига могла остварити легенда. Руварац је и то добро знао.

Првог историчара који је забележио да је штампарија црногорских инкунабула била на Ободу утврдио је Руварац у личности владике Петра I Петровића. Тај владин текст објавио је Димитрије Милаковић у *Грлици* за 1835. годину³⁹. Руварац држи да владика Петар I није знао за *Псалтир* из 1495, јер

„да је Петар митрополит имао, или да је знао за [...] *Псалтир* од 1495. у коме се на крају каже да је штампан на Цетињу и да је према томе сасвим вероватно, да је и *Октоих* довршен г. 1494. штампан на Цетињу“.⁴⁰

Ниједном речју Руварац не поставља питање нити тражи одговор где је владика Петар I нашао податак о штампарији на Ободу. Може бити да таквог податка нигде никада и није било. А када га нема, владика је могао да закључи да је књига штампана на Ободу, где је Иван Црнојевић пренео престоницу из Жабљака са Скадарског блата. Онда где му је био двор, Ђурађ Црнојевић је могао „састати форме“ и са осам људи завршио *Октоих* од 4. гласа. Он није тражио нити налазио слова и линије између слова. У сваком случају, владика је превидео да се о књизи „трудно“ и да ју је „рукоделисао [...] мних Макарије от Чернија Гори,“ а то већ није било на двору.

Ни Руварац није покушао да у поговору *Октоиха* прочита више, што је понекад чинио, па је убрзано закључио да владика Петар није имао у рукама *Псалтир*, па му због тога унеколико ублажио заблуду.

Илариону Руварацу је нарочито сметало и то што су на Цетињу писали 1893., бележи „да се не може узети да је *Осмогласник* била прва књига што је из црногорске штампарије изишла“, као и то што су сматрали да су у Црној Гори штампане ћириличке књиге пре него у Кракову⁴¹, а онда рекло би се љутито додао:

„није истина да је Шафарик приметио, да се види и на словима да нијесу у *Октоиху* први пут употребљена. Што је Шафарик приметио, то није приметио гледом на слова у *Октоиху* већ гледом на слова у *Псалтиру*“.⁴²

³⁶ Исто, 8.

³⁷ Емил Чакра, *Три дана на Цетиње* (!). Путничка црта у 1858. - *Слога*, забавник за годину 1862. - Нови Сад, 1861, 3-4.

³⁸ Ил. Руварац, *О цетињској штампарији*, 14.

³⁹ Исто, 9.

⁴⁰ Исто, 13.

⁴¹ Исто, 17.

⁴² Исто, 18.

У случају *Октоиха петогласника* Руварац је био на погрешном путу. Није веровао да је штампан. Он признаје да „нески мишљаху, као владика Мушицки [...] да је и друга половина *Осмогласника* (глас 5-8) штампана по заповести истог војводе, при истом митрополити зетском и од истог штампара.⁴³ Замерао је и Миклошићу што је бележио то издање⁴⁴, јер „Шафарик каже да друге половине *Октоиха*, штампане у Црној Гори, нема нити је кад било, и да је тек Божидар Вуковић у Млещима г. 1537. доштампао гласове 5-8 или такозвани *Петогласник*“⁴⁵. Мушицком је Руварац морао да верује и могао је да схвати да је Шафарик погрешно, а није. Мушицки је имао у рукама чак два цетињска *Петогласника*, а један је позајмио и Копитару (онде га је ваљда видео и Миклошић), и то је написао. Руварац то, додуше, није знао, а није ни хтео ни умео да нагађа.

Помен старих слова „војводе Ђурђа Црнојевића” Руварац није умео да објасни⁴⁶, али је био уверен да је први румунски штампар био Макарије из Црне Горе.⁴⁷

Руварчева расправа о цетињској штампарији иде у ред класичних дела критичке историографије. У њој су и све врлине и све мане те историографије. Највећа вредност Руварчевог критицизма је у бескомпромисној одбрани оних истина којима располаже историјска наука. Као и после свих његових радова историјска наука је и после ове његове расправе остала без баласта који су претили да угуше не само истину него и њене највише моралне вредности.

Оно што се може узети као недостатак Руварчеве расправе о цетињској штампарији је и то што је он остао искључиво на терену потврђених података, што је трагао само за материјалним чињеницама. Класични пример таквог његовог става према изворима је и однос према *Октоиху петогласнику*. Да је ма и најмање хтео да буде историчар књижевности, или бар књиге, морао би оставити простор и за *Петогласник*, али и књиге које се можда неће никада ни наћи. Он то, међутим, није могао, или није хтео, на своју штету.

Чини се да Руварац у својој расправи није искористио ни све могућности које је, иначе, користио у другим расправама. Тако је пропустио прилику за један битан проблем који би му морао бити потврда да је штампарија била на Цетињу. Неоспорно је, наиме, да је Макарије у поговору *Октоиха првогласника* поменуо *старце и братију* уз митрополита Вавилу, а у штампарији је радило осам људи, што је све поуздани доказ да су он и штампари припадали манастиру и да су радили у њему.

Штампарију је несумњиво Ђурађ Црнојевић поклонио манастиру, јамачно као ктиторски дар. Пресе је свакако купио у Венецији, а у Италији је упознао и католичке калуђерске редове који обављају извесне мануелне послове. Могао је по угледу на њих пожелети да и калуђери цетињског манастира који је основао његов отац, обављају неки користан посао. Учинило му се да ће бити најкорисније да уместо преписивања у скрипторији, попут оне у Манасији деспота Стефана Лазаревића, може ефикасније да отклони „умаленије књига” оснивањем штампарије, па је то и учинио.

⁴³ Исто, 19.

⁴⁴ Исто, 19.

⁴⁵ Исто, 19-20.

⁴⁶ Исто, 41-42.

⁴⁷ Исто, 26-7.

Има у поговору *Октоиха првогласника* још један податак који је могао Руварацу пружити могућност да докаже како је штампарија била на Цетињу, а не на Ободу. Он је најме много пута писао о географским појмовима да би објаснио неке историјске чињенице. У расправи о цетињској штампарији то није учинио. А у *Првогласнику* је јасно и тачно написао да је Ђурађ Црнојевић господар *Зете* и да је Вавила зетски митрополит, а да је јеромонах Макарије из Црне Горе. Очигледно је да помени *Зете* и Црне Горе нису онде случајни и да не одређују порекло по рођењу, него су потврде територијалне припадности у оном тренутку. Господар и митрополит носе титулу *Зећана*, а јеромонах Макарије је из Црне Горе. Однос је дакле *Зета-Црна Гора 2:1* и *Зета* и *Црна Гора* су шири географски простори, а Макарије их бележи избегавајући да каже где седе господар и митрополит. У таквој ситуацији чак и да хоће не може уз своје име да забележи Цетиње, те бележи *Црну Гору*. То бележење *Зете* и *Црне Горе* у поговору је веома прецизно и не дозвољава погађања. Руварац је то превидео, опет на своју штету.

Руварчева расправа има и још једну ману, њега нису интересовали текстови цетињских књига. О њима није рекао ни једне речи. Напред сам рекао да је Руварац одлично знао и рукописне и штампане србуље. Штампане је, чини се, први пут поменуо 1888. у расправи о пећким патријарсима, али их је и тада и касније помињао искључиво као историјски извор или као потврду историјских истина. Био је и остао је увек само историчар.

6.

Иларион Руварац пре сто година није био једини критички историчар који је писао о цетињској штампарији, ако је био и најжешћи и најдо следнији.

У време када је Руварчева књига била у штампи приказивао је Станоје Станојевић књижицу Павла Ровинског о штампарији црногорских ипкунбула и сумњао да је била на Ободу. Станојевић је с разлогом питао: ако су слова са Обода онолико налажена, све до оних година када је писао Ровински, како је онда могао 1569. Јероним Загуровић да дође до „стarih кипари /.../ војводе Ђурђа.” О народној традицији о „ободској штампарији” држао је да је „могла бити унета у народ с друге стране”, па „доказивање да је прва српска штампарија била на Ободу нема никаква ослонца.”⁴⁸

У уводнику посвећеном јубилеју у бр. 11-12 *Јавора*, 16. јула 1893. не помиње се место штампања *Октоиха првогласника*. Уредништво, очигледно је, није веровало да је штампарија на Ободу, а опет није хтело да се замери Цетињу, ризиковало је више да се замери Руварацу, иако и то најмање што је било могућно.

И на прослави на Цетињу 1893. било је оних који нису помињали Обод као место где је била штампарија. Тако Обод нису поменули Милан Ђ. Милићевић⁴⁹, Љуба Ковачевић⁵⁰ и Илија Вучетић.⁵¹ У поздравним теле-

⁴⁸ Ст. Станојевић, *Издао одбор за прославу четиристогодишњице ободске штампарије. Написао П.А.Ровински, Ободска штампарија...* - Стражилово, Год VI, Бр. 33, У Новом Саду 15. августа 1893. 527.

⁴⁹ *Прославна споменица четиристогодишњице ободске штампарије* - Цетиње 1895, 202-4.

⁵⁰ Исто, 211-2.

⁵¹ 215-6.

грамима Обод нису поменули Јосип Торбар⁵², Михајло Полит Десанчић⁵³, књижари браћа Јовановићи⁵⁴ и други. Обод су у телеграмима поменули Змај,⁵⁵ Панта Срећковић, Лаза Станојевић⁵⁷, као и многи други. Сви поздрав из Русије помињали су Обод као место где је била штампарија.

Када је читао извештаје о прослави и *Прославну споменицу*, Иларион Руварац је морао прочитати да је престолонашљедник Данило у поздравном говору на прослави рекао и ово:

„Листови светог *Еванђеља* и других књига ту печатанијех, нешто временом, нешто у муку за фишке употребљени, настадоше; само једну књигу ободске штампарије - *Осмогласник* - у стању смо изнијети вам данас пред очи.“⁵⁸

Помен ободске штампарије у тој речи јамачно га није изненадио, а да ли је застао код помена оног *Еванђеља*. Питање је одиста крупно и у оном говору нико га није могао очекивати. Ако му се Руварац и подсмехнуо, чини се, није био у праву. На Цетињу је штампано једно *Јеванђеље*, потврда о њему била је тада у Срему. Он није знао за њу. Остало је тако да је погрешно о неколиким цетињским књигама и потврдио да и „Иларион па погрешно.“ А грешно је нарочито када није знао за потврде, за изворе. Држао је, међутим, да је боље да и тако грешно него да што каже напамет. И по томе је био његов науч голем.

Бескомпромисни критичар, Иларион Руварац није прекидао сарадњу са Црногорцима, као што није престао ни да критикује историографију о Црној Гори. Ваљда су га таквог и примали у Црној Гори. Сундечић му је међу *Отписе и поруке* у 12. свесци *Просвјете* од 1. октобра 1894. поручио:

„Псујте, бијте! - ми ћемо ви
Ипак давати пошту сваку:
Ка српском великану,
Ка јунаку - научњаку.“

То није било мало, а за науку је било више него драгоцено. Уосталом као што је драгоцен био и Иларион Руварац.

Laza Curcic, Novi Sad

ILARION RUVARAC ABOUT FIRST PRINTING SHOP IN MONTENEGRO

Summary

According to news of celebration of four hundred years anniversary of the first printing shop in Montenegro, announced Ilarion Ruvarac with his paper: *About Cetinje's printing shop four hundred years ago 1893.*, in the 40. book of *Voice of Serbian Royal Academy*.

⁵² Исто, 169.

⁵³ Исто, 181.

⁵⁴ Исто, 184.

⁵⁵ Исто, 162.

⁵⁶ Исто, 162-3.

⁵⁷ Исто, 181.

Founder of the modern critique historiography, Ilarion Ruvarac, first of all wanted to prove that printing shop was not on Obod but on Cetinje. On his specific way, Ilarion Ruvarac excluded the possibility that printing shop was on Obod refusing even an idea that a legend could be accepted as historical proof, and based upon sources known to him, and he knew most of them, he proved that printing shop had to be only in Cetinje. Facts that he than said, are actual also today.

At the same way, he resolved the problem of location of the first printing shop in Montenegro, Ruvarac also resolved the problem of books printed in it. Having no data, he did not want to believe that in Cetinje were printed more than two books, *Oktoih prvoglasnik* and *Psaltir*. As historian and expert of church books, he had to believe and conclude that in Cetinje were printed more than two books. Today is quite certain that there were printed also: *Oktoih petoglasnik*, *Trebnik* and *Jevandelje*.

Obviously, Ilarion Ruvarac used the same method on two different cases and got the same wrong result. So he proved that also critique historiography, no matter it's positive sides, has got faults and unperfections.

